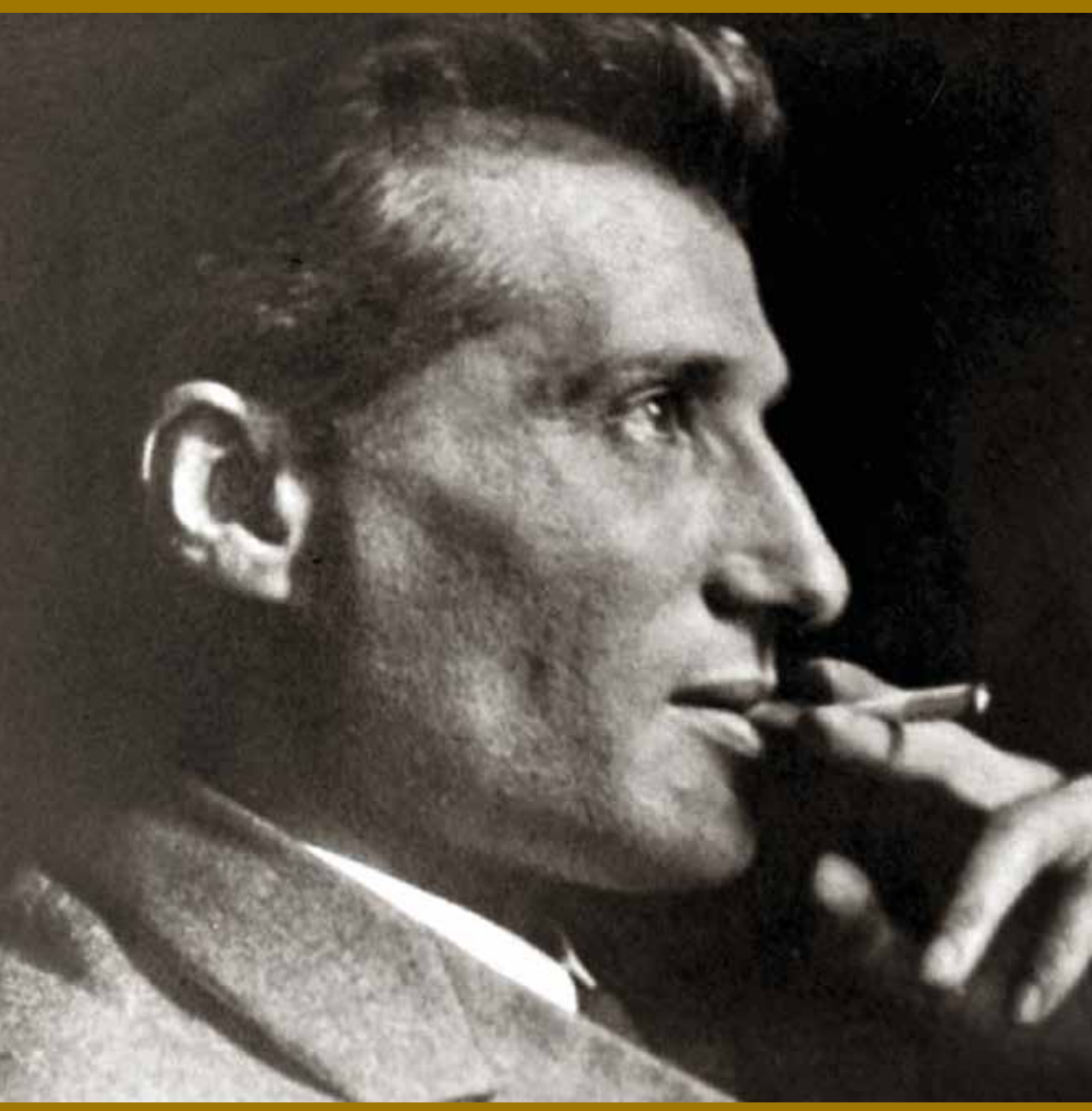

BIJDRAGE

PIETER DE MESSEMAEKER, doctorandus,
Vakgroep Geschiedenis, Universiteit Gent

Het transnationale leven van de Pools- Joodse familie Alter in België (1904–1914)

In de late 19e en vroege 20e eeuw verwelkomden de Belgische universiteiten en hogescholen jaarlijks honderden nieuwe studenten afkomstig uit het toenmalige Russische Rijk. Over de cijfers en motieven van deze studentenmobiliteit is een en ander geweten. Maar de activiteiten van deze jongeren tijdens hun verblijf in België – in de wetenschappelijke, culturele, economische en politieke sfeer – zijn veel minder onderzocht. Dit micro-analytisch onderzoek naar de Belgische episode in het transnationale leven van de Pools-Joodse familie Alter geeft hiertoe een aanzet. Uit de casussen van de zussen en broers Alter en enkele voorbeelden uit de bredere Poolse studentenmigratie valt af te leiden dat de Brusselse Université Nouvelle en andere academische instellingen als ontmoetingsplaatsen voor de progressieve en radicale Europese jeugd fungeerden. Tegelijk dienden deze instellingen ook als knooppunten van een transnationaal netwerk van geëngageerde intellectuelen en politieke activisten in België. Als opkomend leider van de seculier Joodse, socialistische Algemeyner Yidisher Arbeter Bund in Lite, Poyln un Rusland, kortweg Bund, richtte Wiktor Alter zijn politieke activiteiten in België in de eerste plaats op het thuisfront. Toch betekende dat niet dat hij daarmee afstand nam van zijn gastland. Tijdens zijn zesjarig verblijf in België – eerst in Luik, later in Gent – mengde de jongste Alter zich volop in de lokale sociabiliteitsnetwerken.

Wiktor Alter, waarschijnlijk kort na de Eerste Wereldoorlog.
(<https://www.google.com/culturalinstitute/beta/asset/wiktor-alter-a-polish-socialist-leader-murdered-by-the-soviets/wgEpn3ox-OfZA?hl=en>)

Inleiding

In haar in 1964 verschenen autobiografische roman *Le mariage de Moscou* vertelt de Franse journaliste Marthe Y. Lebas over haar turbulente relatie met **Isaac Alter**, een wispelturige diplomaat van Joodse origine.¹ Isaac was in 1889 geboren in Congres-Polen, dat toen tot het Russische Rijk behoorde. Na een leven van omzwervingen in alle uithoeken van het Europese continent – eerst als student in ballingschap, later als opposant van het autocratische regime van de tsaar en ten slotte als hooggeplaatst diplomaat in dienst van de Sovjets – verdween Isaac in het midden van de jaren 1930 in de goelag. Tijdens zijn opmerkelijke levenstraject passeerde hij ook in België, waar hij tussen 1907 en 1910 les volgde aan de befaamde mijnbouwopleiding van de Luikse universiteit.²

Ook Isaacs oudere zussen en zijn jongere broer Wiktor verbleven in het decennium voor de Eerste Wereldoorlog in België. Vooral **Wiktor Alter** is in zijn thuisland nog steeds bekend. Als leider en theoreticus van de Algemeyner Yidisher Arbeter Bund, de Joodse seculiere socialistische partij en vakvereniging, die in het onafhankelijke Polen van de jaren 1920 en 1930 uitgroeide tot een invloedrijke massabeweging, stierf hij in 1943 een martelaarsdood. Samen met zijn *compagnon de route* Henrik Ehrlich werd hij terechtgesteld door het regime van Stalin. Dit leidde tot hevig internationaal protest, onder meer van de kant van de Belgische socialist Camille Huysmans.³ Net als Isaac engageerde Wiktor zich tijdens zijn periode in België in de transnationale politiek. Hij zette bundistische steungroepen op, onderhield nauwe contacten met enkele Belgische

socialisten, gaf lezingen in het Brusselse Maison du Peuple en huwde begin 1913 met de Gentse feministe Melanie Lorein.

In deze bijdrage bespreek ik de Belgische episode in het transnationale leven van de familie Alter. Een hoofdrol is hierin weggelegd voor de Belgische universiteiten, die zich in de late 19e en vroege 20e eeuw ontpopten als bedrijvige centra van progressieve en radicale politiek. Net als hun Franse en Zwitserse tegenhangers werden zij belangrijke schakels in een sterk verweven transnationaal netwerk van geëngageerde intellectuelen, sociale hervormers en politieke activisten.⁴ Bepalend hiervoor was de jaarlijkse toestroom van buitenlandse studenten, vaak van linkse signatuur en – zeker na 1905 – afkomstig van het woelige Russische Rijk. Veel van deze jongeren waren al politiek actief in het thuisland, anderen werden het in de emigratie. Deze symbiose tussen enerzijds hoger onderwijs en studentenmigratie en anderzijds de transnationale geschiedenis van politiek activisme en Europees links blijft evenwel sterk onderbelicht in historisch onderzoek. Studenten worden bijvoorbeeld weinig systematisch geanalyseerd in studies die handelen over transnationale revolutionaire bewegingen, politiek in ballingschap of *diaspora politics*. Onderzoek naar internationale studentenmobiliteit blijft dan weer te vaak steken bij vragen naar het sociaal-economisch profiel, de migratiemotieven en de ontvangst van de studenten.⁵ Dit laatste geldt zeker voor wat betreft de Belgische casus.⁶ In mijn breder onderzoek naar het transnationale politiek activisme van de Poolse studenten en ballingen in België tussen 1890 en 1914 wil ik hieraan tegemoetkomen, meer in het bijzonder door een relationele benadering te hanteren die toelaat om meerdere actoren, contexten, richtingen en schalen te incorporeren. Een dergelijke relationele

methode zal ik ook hieronder gebruiken om de transnationale activiteiten van de Alters te onderzoeken.

De connecties van deze Pools-Joodse familie aan de universiteiten van Luik, Brussel en Gent worden besproken in het kader van hun politiek engagement tijdens hun verblijf in België.⁷ Hun talrijke contacten en samenwerkingsvormen met activisten in het thuisland, in het gastland en elders tonen aan dat ballingschap niet steeds een leven in isolement en een mislukte integratie in de ontvangende samenleving betekende. Tegelijk wordt duidelijk dat het politiek engagement van de Oost-Europese ballingen hoofdzakelijk gericht bleef op het thuisfront, meer bepaald op de situatie in de Russische gebieden. De mate van succes van dit engagement valt meestal moeilijk te beoordelen, maar intellectuele uitwisselingen en ervaringen met verschillende actie-vormen hebben in elk geval vorm gegeven aan de persoonlijke ontwikkeling van de personen in kwestie. Bovendien bleken de in ballingschap opgebouwde relaties vaak duurzaam te zijn, ook na het eventuele vertrek uit België. In wat volgt, sta ik eerst stil bij de herkomst en het migratietraject van de zussen en broers Alter. Daarna bekijk ik het netwerk waarvan ze deel uitmaakten aan de Belgische universiteiten. Ten slotte bespreek ik hun connecties en transnationaal politiek activisme in België.

Politieke of academische vlucht?

De Alters werden in de tweede helft van de jaren 1880 geboren in een gerespecteerde familie in Mława, een grotendeels joodse gemeenschap in het deel van Polen dat toen onder tsaristisch gezag viel. Vader Israël Hersch Alter was een welvarende chassidische koopman die reeds tien kinderen had toen hij op zestigjarige leeftijd hertrouwde met Sophie Horn. Samen kregen ze de vijf

kinderen die centraal zullen staan in deze bijdrage: Estera (°1885), Sara (°1886), Fraïda (°onbekend), Isaac (°1889) en Wiktor (°1890). Toen Israël in 1891 stierf, liet hij elk van hen de aanzienlijke som van 5000 roebel na. Sophie verhuisde naar Warschau en de kinderen gingen er naar een van de seculiere scholen.⁸

Hier raakten de Alters betrokken bij de revolutionaire zaak. Vanaf de eeuwwisseling, en vermoedelijk onder impuls van Estera, fungeerde het familieappartement in de Elektoralna 4 als clandestiene ontmoetingsplaats voor tegenstanders van het tsaristische regime. Over de riskante aard van de hele onderneming getuigde Isaac Alter later: 'Toen ik twaalf was brachten we onze nachten rennend van portiek naar portiek door om pamfletten en wapens te verbergen, die we in alle haast overbrachten van het ene naar het andere huis. 's Avonds hoorden we agenten kloppen op de deur en met een van ons discussiëren, terwijl wij bang waren dat ze zouden binnenkomen en naar de zolders zouden klimmen en daar het hele arsenaal ontdekken ... En op zondag betoogden we.'⁹ Begin 1904 ging het fout en werden bij een politie-inval gesmokkelde wapens, munitie en illegale geschriften gevonden. Estera werd korte tijd gearresteerd en het appartement kwam onder verstrengd toezicht te staan. Het noopte Sophie om haar oudste dochter het land uit te sturen.¹⁰ In de zomer van 1904 vluchtte Estera samen met haar jongere zus Sara naar België. Na enkele maanden keerde ze alweer terug naar Warschau om er deel te nemen aan de opstand die in januari 1905 in alle hevigheid was uitgebarsten. In oktober van dat jaar vertrok Estera een tweede keer. Ditmaal reisde Fraïda mee naar België.

Ook Isaac en Wiktor waren intussen actief bij het revolutionaire verzet. De zestienjarige Isaac zat tijdens de roerige jaren 1905-1906 zes maanden in de cel en Wiktor werd

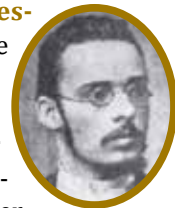
van school gestuurd. Beiden waren nauw betrokken bij de schoolboycot tegen de stelmatige russificatie van de verschillende lagen van het Poolse onderwijs.¹¹ Over deze vernedering liet Isaac optekenen: '[...] ik heb gedwongen Russisch geleerd en ik moest me verbergen om Pools, onze thuistaal, te kunnen spreken. Als klein kind moest ik me verstoppen om zoiets onschuldigs te doen.'¹² Toen het in 1907 ook voor de broers te heet onder de voeten werd, namen ze dezelfde vluchtweg als hun oudere zussen.¹³ Ze schreven zich in aan de mijnbouwopleiding van de Luikse universiteit, waar Fraïda al natuurwetenschappen studeerde. Estera en Sara volgden ondertussen sociale wetenschappen aan de beide Brusselse universiteiten.¹⁴

In België sloten de Alters zich aan bij de grote golf van Centraal- en Oost-Europese jongeren die in het eerste decennium van de 20e eeuw naar het westen trokken om er een hogere studie aan te vatten.¹⁵ Velen van hen waren Joden en vrouwen die in de Russische gebieden weinig studiekansen hadden omwille van een discriminerend centraal beleid.¹⁶ Bij Sara en Fraïda kan dit grijze toekomstperspectief doorslaggevend zijn geweest in hun beslissing om te emigreren. In het geval van Estera, Isaac en Wiktor speelden in de eerste plaats politieke overwegingen.

de vooravond van de Eerste Wereldoorlog kwam bijna 30 procent van alle studenten in België uit het buitenland. In Luik liep dit aantal zelfs op tot meer dan de helft, van wie ongeveer twee derde van Russische of Poolse origine was.¹⁷

Een buitenbeentje in het Belgische onderwijslandschap was de Université Nouvelle de Bruxelles (UNB). Deze instelling was in 1894 afgesplitst van de 'oude' Université Libre (ULB), nadat een groep positivistische professoren en studenten in aanvaring was gekomen met de doctrinaire machthebbers binnen de bestuursorganen. De directe aanleiding voor het schisma was de geweigerde gastlezing van de invloedrijke maar omstreden Franse geograaf en anarchistische theoreticus Élisée Reclus.¹⁸ Tussen 1894 en haar hereniging met de ULB in 1919 stond de UNB – samen met haar Institut des Hautes Études – alom bekend als een uitgesproken ruimdenkende instelling met lesgevers die behoorden tot het kruim van de Belgische en Europese socialistische en progressief-liberale intelligentsia.¹⁹ De protagonisten waren of werden later leidende figuren binnen de nationale en internationale linkse politiek.

Ronkende namen zoals die van de Belgische socialist Emile Vandervelde en zijn Poolse collega **Kazimierz Kelles-Krauz** waren allicht ook wat de negentienjarige Estera Alter in het najaar van 1904 tot de UNB aantrok. Daarnaast was het voor haar een weerzien met enkele bekenden. Zo was er Jakub Dutlinger, een klasgenoot van het Górski-gymnasium in Warschau, die eveneens betrokken was bij de bovenvermelde schoolstaking. Net als Estera keerde Dutlinger in 1905 terug naar Polen om er deel te nemen aan de opstand. Opnieuw in België vervoegde hij Isaac en Wiktor aan de Luikse universiteit. Later maakte hij carrière binnen de linkse fractie

De universiteit als ontmoetingsplaats

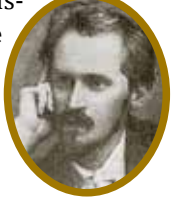
De toestroom van buitenlandse studenten aan de Belgische academische instellingen was enorm: aan universiteiten en hieraan verbonden *écoles spéciales* in Brussel, Gent, Leuven en Luik, technische en handelsscholen in Antwerpen en in kleinere industriële centra zoals Gembloux en Verviers. Aan

van de Poolse socialistische partij, de Polska Partia Socjalistyczna - Lewica (PPS-L), en de Poolse communistische partij.²⁰ Naast Dutlinger herkende Estera in de wandelgangen van de UNB ook de mederevolutionairen Ludwik Librach, Mieczysław Grünbaum en de zussen Unszlicht.²¹ Van Norbert Barlicki, Jadwiga Żukowska, Wincenty Markowski en Ignacy Szmidt weten we niet of ze de Alters vooraf al kenden, maar ook zij kozen voor de UNB na hun noodzakelijke vlucht uit Polen in 1905-1906.²²

Estera was dan al getrouwd met Bolesław Iwiński, ook al een revolutionaire balling. Waarschijnlijk ontmoetten ze elkaar in december 1904 in Amsterdam op het internationale congres van Poolse jeugdorganisaties in het buitenland.²³ Iwiński studeerde in die periode aan de Parijse École russe des hautes études sociales, een in 1900 gestichte, tijdelijke afdeling van de École des hautes études sociales (EHES) die volledig gewijd was aan de studie van de Russische samenleving.²⁴ De EHES was op verschillende vlakken verwant aan de Brusselse Université Nouvelle. Ze deelden het pedagogisch ideaal van een veelzijdig en democratisch hoger onderwijs met een sterke nadruk op de sociale wetenschappen en ze trokken honderden buitenlandse studenten en docenten aan.²⁵ De onderlinge mobiliteit tussen beide instellingen was groot. Ook Iwiński trok na zijn verhuizing naar Brussel naar de UNB. In België werd hij onder meer secretaris van de Brusselse PPS-afdeling²⁶, die onder leiding stond van de Gentse ingenieursstudent Maksymilian Horwitz, alias Henryk Walecki.²⁷ Iwiński, Estera Alter en verschillende andere hierboven vermelde Poolse studenten waren ook actief binnen de Brusselse sectie van de Związek Postępowej Młodzieży Polskiej (ZPMP), de Unie van Poolse Progressieve Jeugd. Deze eind 19e eeuw opgerichte jeugdorganisatie met afdelingen in tientallen

West- en Centraal-Europese (universiteits)steden sloot ideologisch nauw aan bij de PPS.²⁸

De revolutionaire onrust in de vroege 20e eeuw bracht inderdaad duizenden politieke activisten en tegenstanders van de tsaar naar West-Europa. Velen van hen bleven transnationaal geëngageerd in ballingschap. In 1910-1913 vormde zich aan de UNB bijvoorbeeld een groepje van sterk patriottische, linksgeoriënteerde Poolse intellectuelen rond de charismatische PPS-militanten **Medard Downarowicz** en **Marian Dąbrowski**. In dit zogenaamde Instituut Lelewel – naar de iconische Poolse balling Joachim Lelewel, die in het midden van de 19e eeuw zo'n 30 jaar in België had verbleven²⁹ – vinden we verschillende studenten die in het Poolse interbellum naam zouden maken, zoals de bekende schrijvers **Maria Dąbrowska** en **Juliusz Kaden-Bandrowski**, de landbouwminister **Juliusz Poniatowski** en **Maria Orsetti**, pionierster van de Poolse coöperaties. Achter de schermen had **Edward Abramowski**, de destijds eveneens in Brussel vertoevende grondlegger van de Poolse anarchistische en coöperatieve beweging, een grote intellectuele invloed op het collectief. Op een Luiks congres in 1910 stond deze Brusselse groep aan de wieg van de progressief-intellectuele Poolse jeugdvereniging Filarecja. Deze ZPMP-afsplitsing had een meer uitgesproken nationalis-

Fraïda Alter en Henri Fuss met hun dochter. (Amsab-ISG, Gent)

tisch profiel en verwierf in de jaren 1910-1914 voornamelijk aanhang in de Poolse studentenmilieus in België, Zwitserland en Parijs. De leden van het Brusselse Instituut Lelewel reisden heel België rond om voordrachten te geven over de Poolse cultuur en identiteit, maar ook om zich te verdiepen in de Belgische sociale en politieke structuren. Voor hen was België, dat zich sinds 1830 had ontwikkeld van speelbal van de Europese grootmachten tot soeverein, liberaal en wel-

varend land, immers het ultieme voorbeeld voor de Poolse emancipatiestrijd. In hun talrijke bijdragen in de Poolse vooroorlogse pers onderstreepten ze dit keer op keer.³⁰

Dergelijke voorbeelden uit de Poolse en Pools-Joodse studentenmigratie zijn exemplarisch voor de links-radicalen context van de UNB in de vroege 20e eeuw. Met uitzondering van de katholieke universiteit van Leuven, waar we nauwelijks revolutionaire ballingen of sporen van transnationaal poli-

tiek activisme terugvinden, vormden ook de andere Belgische academische instellingen belangrijke ontmoetingsplaatsen voor de Europese radicale en progressieve jeugd. De casus van de zussen en broers Alter, hieronder uitgediept, toont aan dat de contacten niet louter binnen de eigen diaspora bleven.

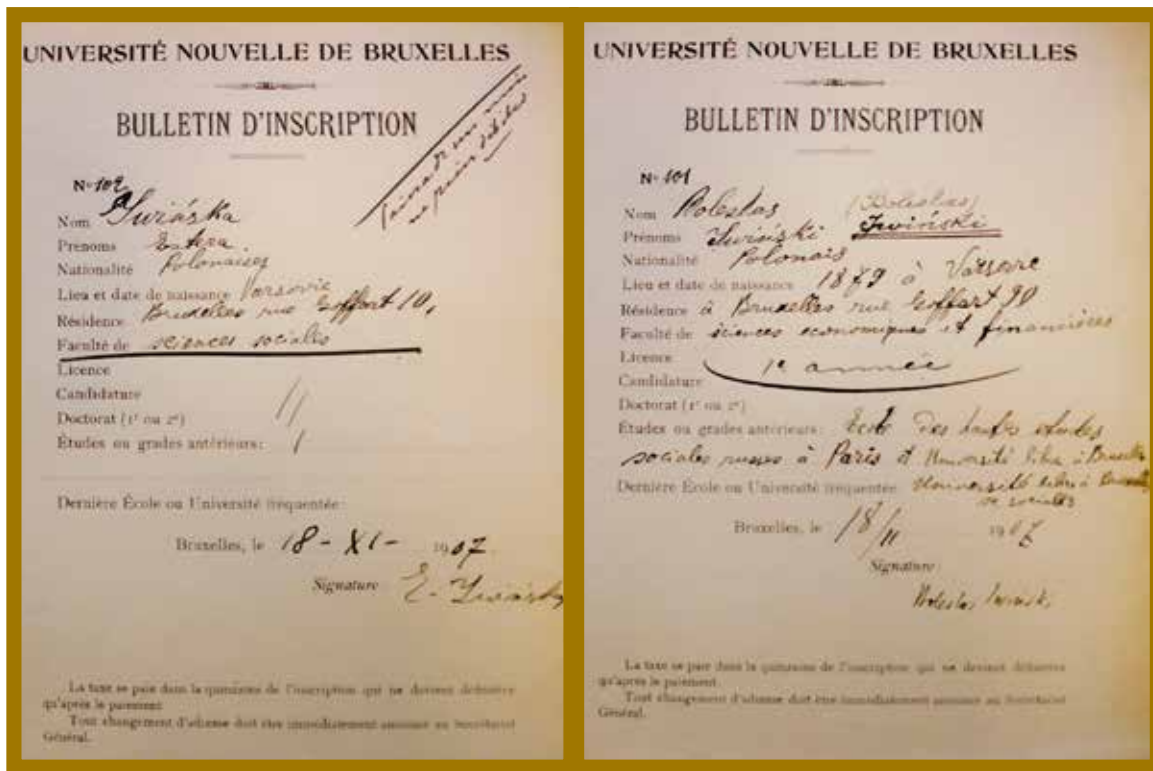
Familiebanden in België

Tegen de zomer van 1907 hadden alle vijf Alters zich in België gevestigd en al gauw traden twee jonge Belgen tot de familie toe. Sara trouwde met Émile Allard, een student aan de Luikse universiteit met anarchistische sympathieën. Aanvankelijk verwierf hij roem als vliegtuigpionier, maar na de oorlog kreeg hij als professor vooral erkenning voor zijn werk aan het Belgisch Instituut voor Aerodynamisch Onderzoek.³¹ Sara behaalde haar doctoraat aan de Luikse universiteit en werd een vooraanstaand chemica.³² Het koppel had goede connecties binnen de Belgische Werkliedenpartij, zoals blijkt uit hun reis naar Rusland in de zomer van 1931 in het gezelschap van hooggeplaatste socialisten als Paul-Henri Spaak, August Vermeylen en anderen.³³

De derde zus, Fraïda, trouwde met Allards goede vriend en huisgenoot Henri Fuss(-Amoré). Fuss was van goede komaf en werd grootgebracht door zijn oom, de progressief-liberale politicus Paul Janson, een andere prominente figuur van het intellectuele netwerk van de Université Nouvelle. De jonge Fuss was zelf een van de leiders van de vooroorlogse anarchosyndicalistische beweging in België. Hij was nauw betrokken bij verscheidene stakingen en protesten in de turbulente Luikse regio en publiceerde (in) meerdere anarchistische periodieken, zoals *L'Action directe*, *Bulletin de l'Internationale libertaire* en *L'Avant-garde*. In 1907 was hij mede-initiatiefnemer

van het Internationaal Anarchistisch Congres in Amsterdam. In zijn latere carrière zetelde een gematigder Fuss in de Internationale Arbeidersorganisatie (ILO) en stond hij mee aan de wieg van het Belgische socialezekerheidsstelsel.³⁴

Sara en Fraïda Alter waren niet politiek geëngageerd in Polen en werden dit ook niet in België. Voor hen was de emigratie bovendien definitiever dan voor hun zus en broers. Zij bleven wel steeds de idee koesteren om naar het thuisland terug te keren en deden dit uiteindelijk ook. Dankzij de in Brussel gevestigde zussen bleef de band met België wel levend. Sara en Émile Allard kregen kort na de oorlog het voogdijschap over het zontje van Estera en Bolesław Iwiński, nadat deze laatste in 1919 was overleden aan tyfus.³⁵ En toen Estera, Isaac en Wiktor in het interbellum meermaals naar België kwamen om familie en vrienden op te zoeken, pleitten de invloedrijke Allard en Fuss telkens voor de nodige visa bij de betreffende autoriteiten.³⁶ In bovenvermeld boek over Isaac Alter blijkt diens toenmalige minnares Marthe Lebas nostalgisch terug op een van hun vakanties bij Fraïda en Henri Fuss, die een mooie woning betrokken in Watermaal-Bosvoorde, vlak bij het Zoniënwoud: 'Er ontbreekt niks: het fatsoen, de goede smaak tot zelfs de schalkse maar zuivere vrolijkheid, die aan die in kloosters doet denken. In de logeerkamer [...], een discrete folkloristische herinnering aan het bezette Polen – naïeve boeketten en hanenkammen.'³⁷ Fuss en Isaac Alter, die intussen als Jean Arens door het leven ging en werkzaam was als diplomaat van de Sovjet-Unie, voerden tijdens deze bezoeken verhitte maar amicale discussies over diverse maatschappelijke hangijzers, gaande van de toekomst van het Europese socialisme tot de Vlaamse zaak.³⁸ Estera Alter-Iwińska keerde uiteindelijk definitief terug naar België. Na een succesvolle car-

Inschrijvingsformulieren van Estera Alter en Bolestaw Iwiński aan de Université Nouvelle de Bruxelles. (Universiteitsarchief ULB)

rière als advocate in Warschau ontvluchtte ze haar bezette stad in het begin van de jaren 1940. Ze verbleef enkele jaren in de Verenigde Staten, trok na de oorlog in bij haar jongere zus Sara in Brussel en woonde uiteindelijk tot haar dood in 1963 in bij haar aangetrouwde neef André Allard.³⁹

Tot nog toe is Wiktor, de jongste Alter, nog weinig aan bod gekomen. Al tijdens zijn verblijf in België – tussen 1907 en 1914, maar met onderbrekingen – eiste hij een voor-aanstaande rol op binnen de Poolse afdeling van de Bund. Zijn persoonlijke casus brengt een aantal van de hierboven aangeraakte elementen samen: als uitmuntend student en politiek denker bouwde hij binnen het Gentse progressief-intellectuele studentenmilieu enkele nieuwe en soms blijvende relaties op. Tegelijk manifesteerde hij zich

in ballingschap steeds nadrukkelijker als leidende figuur en bruggenbouwer binnen de Poolse en Pools-Joodse emigratie.

Wiktor Alters transnationaal activisme

In 1909 verhuisde Wiktor van Luik naar Gent om er zijn studies als elektromechanisch ingenieur te vervolmaken aan de plaatselijke School voor Kunsten en Fabriekswezen.⁴⁰ En dat deed hij met verve. De fysische wetenschappen zouden voor Alter steeds een tweede liefde blijven. Daarvan getuigen zijn in februari 1913 in *Le Peuple* aangekondigde lezing in het Brusselse Volkshuis over de draadloze telegrafie⁴¹ en zijn laatste boek, *De nieuwe fysica*, geschreven in 1940-1941 in zijn cel in Moskou.⁴²

Even belangrijk is dat Alter tijdens zijn Gentse studie jaren aansluiting vond bij een intellectueel netwerk dat vertakkingen kende in groepen als Reiner Leven, de Flinken en de lokale Cercle des étudiants socialistes. De bronnen voor deze Gentse

periode zijn schaars, maar Wiktors naam duikt alvast op in relatie tot **George Sarton** en Hendrik de Man, twee spilfiguren in bovenstaande scène. De later als wetenschapshistoricus bekend geworden Sarton stond

eind 1905 aan de wieg van de Gentse afdeling van het *Lebensreform*-genootschap Reiner Leven, een traditionele inwaarts gekeerde beweging die met haar streven naar onder meer geheelonthouding en vegetarisme vooral in Nederland en Duitsland succes kende.⁴³ In haar zoektocht naar maatschappelijke oplossingen keek de heterogeen samengestelde Gentse groep ook nadrukkelijk in humanitair socialistische, pacifistische en feministische richting. Zo kwam het dat Sarton in contact kwam met een ander vooruitstrevend gezelschap, dat zichzelf de Flinken noemde. Dit feministische vrouwengroepje richtte zich in de eerste plaats op onderwijs- en opvoedkundige idealen, zoals co-educatie voor jongens en meisjes.⁴⁴ Een dergelijk progressief gedachtegoed nam Sarton mee naar de nieuwe Gentse socialistische studentenvereniging, die hij in 1909 oprichtte. Wiktor Alter werd lid en kwam via dit intellectuele netwerk in contact met Sarton en met de latere socialistische voorman Hendrik de Man. Ook zijn echtgenote, de 'Flinke' Melanie Lorein, leerde hij er kennen.

Enkele voorbeelden suggereren de intellectuele beïnvloeding die plaatsvond binnen deze Gentse context. Wat opvalt, is Alters pleidooi in de jaren 1930 voor een geleide staatseconomie, sterk in de lijn van de Mans roemruchte Plan van de Arbeid.⁴⁵ Alters

theoretische onderbouw is te traceren naar de vooroorlogse studenten jaren, wanneer hij samen met Sarton evolueerde naar een ethisch en intellectueel socialisme.⁴⁶ Eerder dan de klassiek marxistische klassenstrijd plaatsten zij in hun interpretatie van het socialistische project de gelijkberechtiging van allen centraal. Vanuit een gevoel van morele verontwaardiging over de uitwassen van het kapitalistische systeem was het aan de intellectueel om het proletariaat te leiden. Deze opvatting is duidelijk aanwezig in Alters werk van de jaren 1920 en 1930. Maar de intellectuele component vinden we ook al terug in een referaat gehouden in 1913 in het Brusselse Maison du Peuple. In deze theoretische uiteenzetting aan de studenten van de Université Nouvelle legde Alter uit hoe ideeën ontstaan en zich ontwikkelen. Omdat ieder idee een expressie is van een bestaand sociaal gegeven, moet steeds eerst de economische waarde worden nagegaan, bijvoorbeeld of het van progressieve of retroactieve aard is. 'Kortom (...), waar of niet waar?' Vervolgens is de beste manier om een idee te laten prevaleren, 'om de klasse die het aanbelangt en bijna altijd onbewust is, te overtuigen.'⁴⁷ Intellectueel engagement bestaat hier dus uit het aanwakkeren van het klassenbewustzijn. Alter reisde rond en gaf lezingen, schreef in de Jiddische en Franstalige socialistische pers – onder het pseudoniem Vic Fort – en trad op als vertegenwoordiger van de Oost-Europese arbeiders in België. Een rapport van de tsaristische inlichtingendienst Okhrana vermeldde hem in 1913 bijvoorbeeld als leider van een stakingscomité, dat naast uitkeringen vooral ook propagandamateriaal uitdeelde in de Belgische fabrieken en mijnen.⁴⁸ De bundist Alter werkte in dit comité samen met tal van andere prominente ballingen, zoals de Russische sociaal-revolutionair Makouchin en de Poolse sociaaldemocraten Poznański

en Kirtiklis. Deze laatsten waren niet toe-
vallig ook te vinden in de wandelgangen
van de Université Nouvelle.

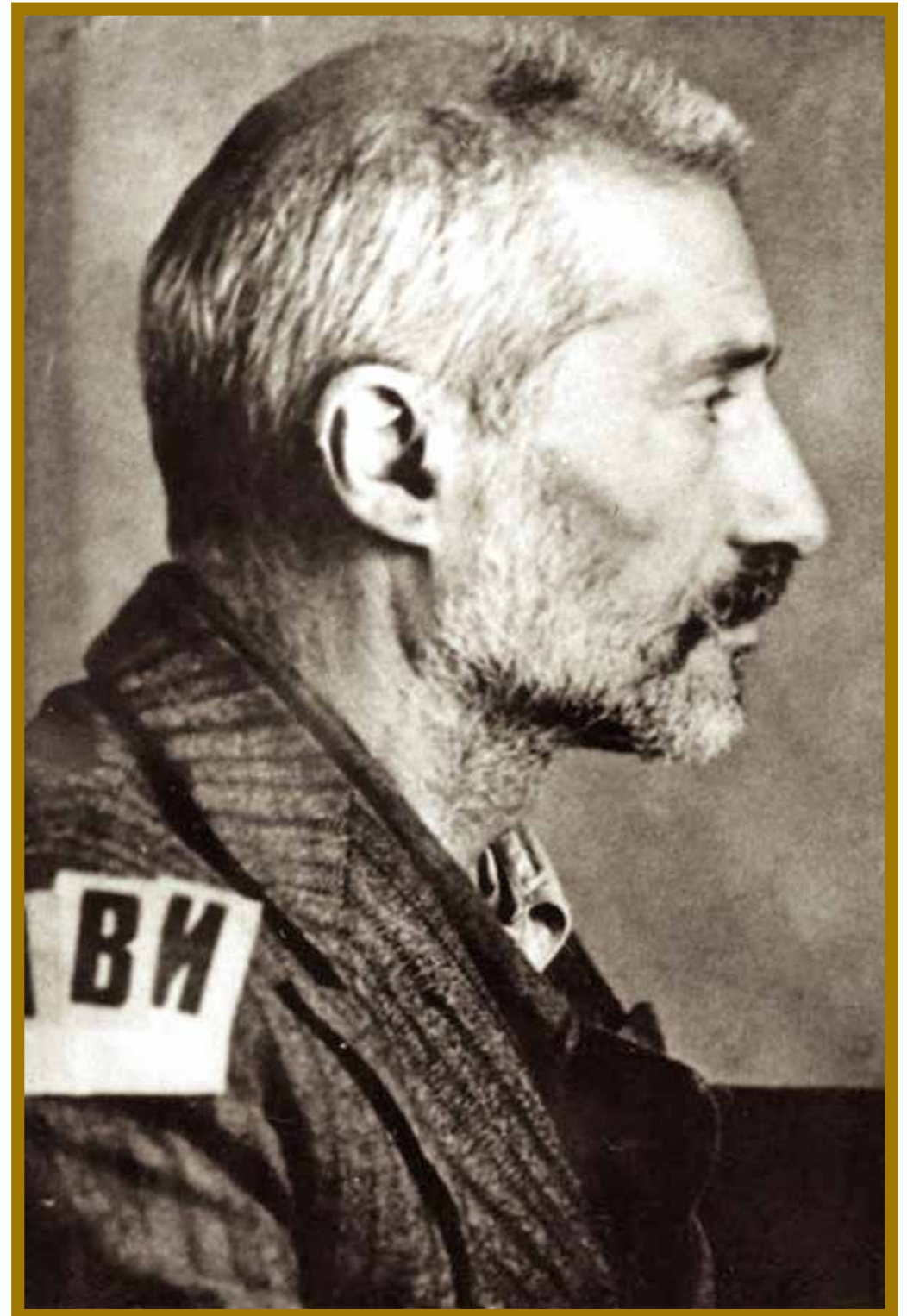
Alters politieke inspanningen waren in
de eerste plaats op de emigratie en het
thuisland toegespitst. Ook in ballingschap
bleef hij zich inzetten voor de bundistische
zaak. De in 1897 opgerichte Bund was een
seculiere sociaaldemocratische vakbewe-
ging en politieke partij die streefde naar
de vereniging en vertegenwoordiging van
het Joodse proletariaat in het Russische
Rijk. Ondanks haar illegale statuut onder
tsaristisch gezag was de organisatie actief
betrokken bij de opstanden van 1905 en
1917. In de tussenoorlogse jaren richtte
de invloedrijke Poolse Bund zich dan weer
vooral op syndicaal en cultureel werk.⁴⁹
Om inkomsten en medestanders aan te
trekken, rekende de beweging sterk op de
steun van haar buitenlandse afdelingen.
Deze bestonden doorgaans uit arbeiders,
bijvoorbeeld in Londen, studenten, zoals in
Duitsland, of gemengde groepen, zoals in
Frankrijk en Zwitserland.⁵⁰ In de Belgische
emigratie kon het bundisme echter nooit
echt voet aan de grond krijgen. Zeker in het
interbellum en vergeleken met de zionisti-
sche arbeidersorganisaties was de aanhang
van de (antireligieuze en antizionistische)
bundistische kernen eerder beperkt.⁵¹ Door
haar sterk samenzweerderige karakter is
de beweging bovendien uiterst moeilijk te
doorgronden.⁵² Een Okhrana-rapport van
vlak voor de Eerste Wereldoorlog vermeldt
Wiktor Alter als geldschieter van de bun-
distische werking in België.⁵³ Ook Estera
zou er haar erfenis in hebben geïnves-
teerd.⁵⁴ Net als broer Isaac vertegenwoor-
digden ze meermaals de 'Belgische sectie'
op de bijeenkomsten van het buitenlands
bureau van de Bund in Genève.⁵⁵ Maar over
de activiteiten, samenwerkingsverbanden
en slagkracht van de vooroorlogse bundis-
tische groepen in België is weinig bekend.

Wel duidelijk is dat de Alters als brugfigu-
ren golden binnen de Poolse, Joodse en bre-
dere Russische emigratie. Wiktor trachtte
bij zijn tijdelijke terugkeer naar Polen in
1912-1913 vergeefs om de Joodse en niet-
Joodse politieke fracties van de linkerzijde
te verzoenen⁵⁶, en de samenstelling van bo-
venvermeld stakingscomité toont aan dat
hij ook in België pogingen ondernam om de
ideologische en confessionele breuklijnen te
overstijgen. Met zijn schoonbroer Bolesław
Iwiński – katholiek, PPS(-L)-militant en
rechterhand van Maksymilian Horwitz,
die zelf een uitgesproken tegenstander
was van de Bund⁵⁷ – onderhield hij uitste-
kende banden. Hetzelfde ging uiteraard op
voor Estera Alter-Iwańska. Zij werd door
Okhrana gelabeld als 'internationalistisch',
'sociaal-patriottisch' en bovenal als bemid-
delaar binnen de Poolse en Pools-Joodse
emigratie in Parijs, waar ze vanaf 1912
rechten studeerde.⁵⁸

Conclusie

Deze bijdrage beschrijft enkele fragmenten
uit het transnationale leven van de zussen
en broers Alter, vanaf hun eerste contacten
met de revolutionaire zaak als scholieren
in Warschau tot hun tijdelijke of definitie-
ve verblijf in ballingschap in vooroorlogs
België. De casus toont in eerste instantie
aan dat de omvangrijke studentemigratie
vanuit Oost-Europa vanaf het einde van de
19e eeuw om meer ging dan louter acad-
emische mobiliteit. Vooral in het turbulente
decennium voor de Grote Oorlog trokken
politieke tegenstanders van de tsaar, die
niet zelden behoorden tot een nationale of
religieuze minderheid, in groten getale in
westelijke richting. In tegenstelling tot hun

Wiktor Alter als gevangene van de Sovjets, rond
1941. (<http://rewolucja1905.pl/liderzy-bundu-na-znaczkę-solidarności/>)

romantische voorgangers van het midden van de 19e eeuw verzamelde deze jongere generatie – onder wie nu ook veel vrouwen – zich vaak aan een van de talrijke progressief ingestelde universiteiten en technische scholen. Van oudsher was Parijs een belangrijke trekpleister, vanaf de jaren 1890 wonnen eerst de Zwitserse en even later ook de Belgische academische instellingen aan populariteit. Met name uit het individuele traject van Estera Alter, die in 1904 als eerste van haar gezin naar België kwam, valt af te leiden dat de Brusselse Universiteit Nouvelle een belangrijk knooppunt was binnen een transnationaal netwerk van geëngageerde intellectuelen en politieke activisten in België.

Maar terwijl de meeste migranten het contact met het buitenland onderhielden en dus in zekere zin transnationaal actief waren, betekent dit niet dat ieder van hen ook een transnationaal activist was. Estera, Wiktor en in mindere mate Isaac Alter gelden hier – in tegenstelling tot hun zussen Sara en Fraïda – als voorbeelden van migranten die wel degelijk sterk betrokken waren in transnationaal politiek activisme. Als overtuigde bundisten stond hun transnationaal engagement hoofdzakelijk in het teken van de eigen diaspora en de situatie in het thuisland, maar dit impliceerde geen afstandelijke verhouding tot de gastsamenvoering. Wiktor leefde ongeveer zes jaar in België, bouwde er duurzame familiale en vriendschapsbanden op en mengde zich volop in lokale sociabiliteitsnetwerken. Hij diepte zijn notie van de socialistische samenleving uit via interacties met personen die allen aan de linkerkant te situeren waren, maar die niettemin diverse (hoewel vaak vervlochten) progressieve idealen bepleitten, van anarchosyndicalisme tot feminisme en ethisch intellectueel socialisme. Als vertegenwoordiger van de Poolse Bund in de Socialistische Arbeidsinternationale

in de jaren 1930 kon hij ook terugvallen op zijn reputatie als bruggenbouwer, waarvoor hij sinds lang – ook in Belgische socialistische kringen – bekendstond.

De vraag is nu of het transnationale leven van de Alters in lijn was met dat van de bredere Oost-Europese emigratie in België. De hierboven reeds aangehaalde casus van de progressief-intellectuele, patriottische maar ook zuiver uit etnische Polen samengestelde jeugdassociatie Filarecja, doet gemengde vermoedens rijzen. Enerzijds leek hun blik stuurs gericht op het thuisland, met – in tegenstelling tot de Alters – bijvoorbeeld geen enkel nationaal of religieus gemengd huwelijk onder de leden en met activiteiten die vooral betrekking hadden op de interne intellectuele vorming en externe propagandaverspreiding. Anderzijds gold België in menig opzicht als archetype voor de Poolse zaak en gedijde ook deze groep binnen de in dit artikel besproken transnationale academische milieus. Katia Vandenborre suggereert bovendien dat de connecties met de Brusselse vrijmetselarij, bijvoorbeeld via prominente namen als Edward Abramowski en Edmond Picard, interessante pistes voor verder onderzoek kunnen opleveren.⁵⁹ Door de (trans)nationale banden en activiteiten van deze meer radicale, nationalistische bewegingen te analyseren, kan het beeld van de studentenmigratie en de politiek in ballingschap in de Europese belle époque verder worden aangescherpt.

- 1 Marthe Y. LEBAS, *Le mariage de Moscou*, Parijs: Robert Laffont, 1964.
- 2 Jan HULEWICZ, *Studia Polaków w Uniwersytecie w Liège w latach: 1880-1914*. In: *Prace Historyczne*, 28(1969), p. 30. Voor een levensschets van Isaac Alter, die vanaf de jaren 1920 als Jean Arens door het leven ging, zie: Annetta CARATCH-GATTIKER, Jean Arens, diplomate soviétique: Bund, bolchevisme et purge. In: *Communisme. Revue d'études pluridisciplinaires*, 17(1988), pp. 128-145.
- 3 Over de ophefmakende zaak Ehrlich-Alter, zie onder meer: Gertrud PICKHAN, That Incredible History of the Polish Bund Written in a Soviet Prison: The NKVD Files on Henryk Erlich and Wiktor Alter. In: *Polin* 10(1997), pp. 247-272; Isabelle TOMBS, Erlich and Alter: The Sacco and Vanzetti of the USSR. An Episode in the Wartime History of International Socialism. In: *Journal of Contemporary History*, 23(1988)4, pp. 531-549.
- 4 Zie vooral het werk van de Franse historicus Christophe CHARLE, zoals: Christophe CHARLE, *La République des universitaires*, Parijs: Seuil, 1994; Christophe CHARLE & Jacques VERGER, *Histoire des universités XIIe-XXIe siècle*, Parijs: Presses universitaires de France, 2012.
- 5 Belangrijke auteurs inzake de Europese studentenmigratie in de late 19e en vroege 20e eeuw die wel een brug slaan tussen beide onderzoeklijnen zijn: Victor KARADY, Student Mobility and Western Universities. Patterns of Unequal Exchange in the European Academic Market (1880-1939). In: Christophe CHARLE, Jürgen SCHRIEWER, Peter WAGNER (eds.), *Transnational Intellectual Networks. Forms of Academic Knowledge and the Search for Cultural Identities*, Frankfurt/New York: Campus, 2004, pp. 361-399; Nicolas MANITAKIS, Les migrations estudiantines en Europe, 1890-1930. In: René LEBOUTTE (ed.), *Migrations et migrants dans une perspective historique. Permanences et innovations*, Brussel: Lang, 2000, pp. 243-270; Natalia TIKHONOV, Les étudiantes de l'Empire des tsars en Europe occidentale, des exilés "politiques"? In: *Sextant*, 26(2009), pp. 27-44.
- 6 Pieter Dhondt komt tot eenzelfde conclusie in zijn overzichtartikel. Zie: Pieter DHONDT, Foreign students at Belgian universities: A statistical and bibliographical approach. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 38(2008)1-2, pp. 5-44. Een geüpdatete bibliografie is te vinden in: Pieter DHONDT, Les étudiants étrangers en Belgique aux 19e et 20e siècles. Une bibliographie annotée. In: Françoise HIRAUX & Françoise MIRGUET (eds.), *Finances, mobilités et projets d'éducation universitaires. Le regards des historiens*, Louvain-la-Neuve: Harmattan-Academia, 2013, pp. 201-222.
- 7 Ik maak hiervoor gebruik van een veelheid aan bronnen, gaande van de reeds vermelde autobiografische roman tot vreemdelingen- en universitaire inschrijvingsdossiers, biografische lemma's en inlichtingenrapporten van de tsaristische geheime dienst Okhrana.
- 8 Meer over hun jeugd jaren in: A. ERLICH, *The Life of Victor Alter*. In: S.A. PORTNOY (ed.), *Henryk Erlich and Victor Alter. Two Heroes and Martyrs for Jewish Socialism*, New York: KTAV/Jewish Labor Bund, 1990, pp. 43-70.
- 9 Marthe Y. LEBAS, *Le mariage [...]*, pp. 54-55. Dit citaat is een vertaling uit het Frans.
- 10 Iwińska Estera. In: *Słownik Biograficzny Działaczy Polskiego Ruchu Robotniczego*, vol. 2, E-J(1985), pp. 585-586.
- 11 J. MINKOWSKI, Alter Wiktor. In: *Słownik Biograficzny Działaczy Polskiego Ruchu Robotniczego*, vol. 1, A-D (1978), pp. 55-57; Daniel BLATMAN, Alter Wiktor. In: *The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Alter_Wiktor, laatst geraadpleegd op 24/03/2015.
- 12 Marthe Y. LEBAS, *Le mariage [...]*, p. 55. Dit citaat is een vertaling uit het Frans.
- 13 Uit het vreemdelingendossier, dat werd opgemaakt bij aankomst in België in april 1904, blijkt dat moeder Sophie Horn (dan Glücksmann) haar zonen aanvankelijk naar België vergezelde. Begin september keerde ze terug naar Warschau. Zie: Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB), vreemdelingendossiers, F 1649, n° 837703, Alter Victor.
- 14 Voor de inschrijvingen aan de Luikse universiteit kon ik een beroep doen op: Jan HULEWICZ, *Studia Polaków [...]*. De gegevens van de Poolse studenten aan de Brusselse Université Libre (ULB) en Université Nouvelle verzamelde ik eigenhandig in het ULB-archief.
- 15 E. STACHURSKI, De Poolse studenten aan de universiteit te Gent van 1856 tot de Eerste Wereldoorlog. In: *Vlaams-Poolse Tijdingen*, 5(1984)2, pp. 3-16; Anik VAN ACKER, *Slavische studenten aan de RUG. (1855-1914): een evocatie*, Gent: RUG, 1984; Jan HULEWICZ, *Studia Polaków [...]*; K. MROZOWSKA, Les étudiants polonais à Gand (1865-1918). In: M. KULCZYKOWSKI (ed.), *Pérégrinations académiques: IVème session scientifique internationale, Cracovie, 19-21 mai 1983*, Varsovie: PWN, 1989, pp. 197-214. Voor de studentenmigratie naar België in het interbellum, zie vooral het doctoraat van: Pascale FALEK-ALHADEFF, *A Precarious Life. East European Female Jewish Students in Interwar Belgium*, European University Institute, Firenze, 2011.
- 16 V. GODFRIND, Les étudiantes comme migrantes? L'exemple des Russes à l'Université Libre de Bruxelles de 1905 à 1914. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 37(2007)3-4, pp. 325-336; Natalia TIKHONOV, Migrations des étudiants et féminisation de quelques universités

- européennes. A la recherche d'une convergence. In: H.R. PETER & N. TIKHONOV (eds.), *Universitäten als Brücken in Europa. Studien zur Geschichte der studentischen Migration / Les universités: des ponts à travers l'Europe. Études sur l'histoire des migrations étudiantes*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2003, pp. 43-53.
- 17 Pieter DHONDT, *Foreign students [...]*, pp. 5, 39-42.
- 18 Meer details bij: Andrée DESPY-MEYER, Un laboratoire d'idées: l'Université Nouvelle de Bruxelles (1894-1919). In: Ginette KURGAN-VAN HENTENRYK (ed.), *Laboratoires et réseaux de diffusion des idées en Belgique (XIXe-XXe siècles)*, Brussel: Université Libre de Bruxelles, 1994, pp. 51-54; F. NOËL, *1894: l'Université libre de Bruxelles en crise*, Brussel: Éditions de l'université de Bruxelles, 1988; Wim VAN ROOY, *L'agitation étudiante et la fondation de l'université nouvelle en 1894*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 7(1976)1-2, pp. 197-241.
- 19 Kaat WILS & Anne RASMUSSEN, *Sociology in a Transnational Perspective: Brussels, 1890-1925*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 90(2012)4, pp. 1273-1296.
- 20 Z. IWAŃCZUK, Dutlinger Jakub. In: *Słownik Biograficzny Działaczy Polskiego Ruchu Robotniczego*, vol. 1, A-D (1978), pp. 502-503.
- 21 W. TRZCIŃSKI, *Czerwony Lublin w r. 1905*. In: *Kronika Ruchu Rewolucyjnego w Polsce*, 1(1935), p. 3.
- 22 Voor meer biografische informatie over deze studenten verwijst ik naar hun respectieve lemma's in het *Polski Słownik Biograficzny* (Pools biografisch woordenboek) of het meer gespecialiseerde *Słownik Biograficzny Działaczy Polskiego Ruchu Robotniczego* (biografisch woordenboek van de activisten van de Poolse arbeidersbeweging).
- 23 J. KANCEWICZ, Iwiński Bolesław. In: *Polski Słownik Biograficzny*, vol. 11 (1963), pp. 186-187.
- 24 Dmitrij A. GUTNOV, *L'École russe des hautes études sociales de Paris (1901-1906)*. In: *Cahiers du monde russe*, 43(2002)2, pp. 375-410.
- 25 Christophe PROCHASSON, *Sur l'environnement intellectuel de Georges Sorel: l'École des hautes études sociales (1899-1911)*. In: *Cahiers Georges Sorel*, 3(1985)1, pp. 16-38.
- 26 Biblioteka Polska w Paryżu, *Związek Postępowej Młodzieży Polskiej. Archiwum Stanisława Gierszyńskich*, akc. 2790, II-23, 18/12/1904.
- 27 Joshua D. ZIMMERMAN, Horwitz Maksymilian. In: *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*, http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Horwitz_Maksymilian, laatst geraadpleegd op 23/03/2015.
- 28 Zie onder meer: Biblioteka Polska w Paryżu, *Związek Postępowej [...]*, II-17.
- 29 Idesbald Goddeeris besteedde al uitgebreid aandacht aan de 19e-eeuwse emigratie van Poolse romantische ballingen in België. In het bijzonder: Idesbald GODDEERIS, *La Grande Emigration polonaise en Belgique (1831-1870). Elites et masses en exil à l'époque romantique*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2013.
- 30 De grotere Filarecja-afdelingen in België (Luik, Brussel en kleinere groepen in Antwerpen en Verviers), Zwitserland, Parijs en Galicië (Kraków en Lwów) waren behalve lokaal ook zeer actief op het transnationale forum, onder meer met jaarlijkse congressen en een grote onderlinge mobiliteit. Het Belgische en transnationale politieke activisme van Filarecja en overkoepelende jeugdorganisaties, zoals ZPMP en opvolger Związek (Unia) Stowarzyszeń Polskiej Młodzieży Postępowo-Niepodległościowej (Unie van Poolse progressief-onafhankelijke jeugdverenigingen), staan centraal in mijn bredere onderzoek. De Brusselse literatuur-wetenschapster Katia Vandenborre gaat alvast dieper in op de passage van Kaden-Bandrowski in België: Katia VANDENBORRE, *La Belgique artistique et littéraire, tribune de l'indépendantisme polonais?* In: *Textyles*, 45(2014), pp. 69-81. Voor een introductie tot de Belgische Filarecja-groepen, zie ook: Jan HULEWICZ, *Ruch filarecki polskiej młodzieży uniwersyteckiej w Belgii jako środowisko młodzieżowe Marii Dąbrowskiej*. In: E. KORZENIEWSKA (ed.), *Piećdziesiąt lat twórczości Marii Dąbrowskiej. Referaty i materiały sesji naukowej*, Warschau: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1963, pp. 209-221; K. KAMIŃSKI, *Polacy w Belgii od schyłku wieku XIX do pierwszej wojny światowej*. In: *Przegląd Humanistyczny*, 31(1987)9, pp. 129-146.
- 31 F. HAUS, Emile Allard. In: *Liber memorialis de l'Université de Liège. Tome III*, Luik: Université de Liège, 1967, pp. 794-798.
- 32 ARAB, vreemdelingendossiers, F 1649, n° 827885, Alter Sara.
- 33 Emmanuel WAEGEMANS, *La Belgique et le premier plan quinquennal. Auguste Vermeylen, à propos de la Russie de Staline*. In: Eddy STOLS & Emmanuel WAEGEMANS (eds.), *Montagnes russes. La Russie vécue par les Belges*, Brussel: EPO, 1989, p. 237.
- 34 Koen VLEMINCKX, Henri Fuss (1882-1964): sociale zekerheid als instrument van vrede en sociale rechtvaardigheid. In: *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 51(2009), pp. 81-99; Jan MOULAERT, *De vervloekte staat. Anarchisme in Frankrijk, Nederland en België 1890-1914*, Leuven: EPO, 1993, pp. 111, 178.
- 35 ARAB, vreemdelingendossiers, F 1649, n° 769139, Alter Esther.
- 36 ARAB, vreemdelingendossiers, F 1649, n° 827885, Alter Sara.
- 37 Marthe Y. LEBAS, *Le mariage [...]*, p. 64. Dit citaat is een vertaling uit het Frans.
- 38 Marthe Y. LEBAS, *Le mariage [...]*, pp. 66-67.
- 39 ARAB, vreemdelingendossiers, F 1649, n° 769139, Alter Esther.
- 40 Archief Universiteit Gent, inschrijvingsregisters 1882-1914.
- 41 *Le Peuple*, 02/02/1913.
- 42 J. FOGEL, Viktor (Victor, Wiktor) Alter. In: *Yiddish Leksikon*, <http://yleksikon.blogspot.be/2014/06/viktor-viktor-wiktor-alter-february-7.html>, laatst geraadpleegd op 22/04/2015.
- 43 Christophe VERBRUGGEN, *Het egonetwerk van Reiner Leven en George Sarton als toegang tot transnationaal intellectueel engagement*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 38(2008)1-2, pp. 87-129; Lewis PYENSON & Christophe VERBRUGGEN, *Ego and the International: The Modernist Circle of George Sarton*. In: *Isis*, 100(2009)1, pp. 60-78.
- 44 Christophe VERBRUGGEN, *Het egonetwerk [...]*, pp. 114-119.
- 45 Cf. Victor ALTER, *Comment réaliser le socialisme?*, Parijs: Valois, 1932; Wiktor ALTER, *"Jedność" i "plan"*, Warschau: Nowe Pismo, 1935. Zie ook: Victor ERLICH, *Child of a Turbulent Century*, Evanston: Northwestern University Press, 2006, p. 42; Éric NADAUD, *Les socialistes de la S.F.I.O. et l'idée de plan dans les années 1930: le cas de Jean Zyromski et de la tendance 'Bataille socialiste'*. In: *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 43(1996)1, pp. 13-14.
- 46 Zie naast bovenvermelde artikels ook: Christophe VERBRUGGEN & Lewis PYENSON, *History and the history of science in the work of Hendrik De Man*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 41(2011)3-4, pp. 487-511.
- 47 Dit citaat is een vertaling uit het Frans in: F. DENIS, *À l'émancipation de Bruxelles. Comment naît, se développe et meurt une idée*. In: *Le Peuple*, 15/03/1913.
- 48 Hoover Institution, Stanford University, Okhrana-archieven, XVIb(5), 469/1913.
- 49 In 1917 had de Poolse afdeling zich formeel afgescheiden van het partijcentrum in Sint-Petersburg: Joshua D. ZIMMERMAN, *Poles, Jews, and the Politics of Nationality: The Bund and the Polish Socialist Party in Late Tsarist Russia, 1892-1914*, Milwaukee: University of Wisconsin Press, 2004; Henri MINCZELES, *Histoire générale du Bund, un mouvement révolutionnaire juif*, Parijs: Austral, 1995; Genrikh AGRANOVSKII, *Jewish socialist parties during the 1905 Russian Revolution*. In: *East European Jewish Affairs*, 42(2012)1, pp. 69-78.
- 50 Claudie WEILL, *Le Bund russe à Paris, 1898-1940*. In: *Archives Juives*, 34(2001), pp. 34-36.
- 51 Rudi VAN DOORSLAER, *Kinderen van het getto: Joodse revolutionairen in België, 1925-1940*, Antwerpen/Gent: Hadewijch/AMSAB, 1995, pp. 30-31; Rudi VAN DOORSLAER, *Het Belgische Jiddischland. Een politieke geschiedenis van de joodse gemeenschappen in België tussen de twee wereldoorlogen*. In: *Bijdragen tot de eigentijdse Herinnering*, 11(2014), pp. 43-66. De bronnen van de buitenlandse bundistische afdelingen zijn samengebracht in het YIVO Institute for Jewish Research in New York. De beperkte omvang en inhoud van de hier bewaarde 'Belgische' documenten lijkt deze stelling te ondersteunen.
- 52 Claudie Weill komt tot dezelfde conclusie in haar onderzoek naar de bundistische groepen in Parijs: Claudie WEILL, *Le Bund russe [...]*.
- 53 Hoover Institution, Stanford University, Okhrana-archieven, XVIb(5), 220/1914.
- 54 Annetta CARATCH-GATTIKER, Jean Arens [...], p. 130.
- 55 ARAB, vreemdelingendossiers, F 1649, n° 769139, Alter Esther; n° 837703, Alter Victor en Isaac.
- 56 Zijn illegaal politiek activisme leverde hem eind 1912 enkele maanden gevangenschap op. Na zijn vrijlating keerde hij terug naar België. Zie: Daniel BLATMAN, *Alter Wiktor, [...]*.
- 57 Anders dan de Bund oordeelde Horwitz dat de Joodse kwestie in het Russische Rijk onlosmakelijk verbonden was met de even belangrijke Poolse nationale zaak. Voor de Eerste Wereldoorlog vertegenwoordigde Horwitz de Poolse socialisten in het Internationaal Socialistisch Bureau, erna keerde hij zich onder het alias van Henryk Walecki naar de Poolse communistische partij en diende hij in de Komintern. Zie: J. KANCEWICZ, *Horwitz Maxymilian*. In: *Polski Słownik Biograficzny*, vol. 10 (1962), pp. 19-22. Kancewicz is ook uitgever van Horwitz' verzamelde werk: Henryk WALECKI, *Wybór pism. 2 tomi*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1967.
- 58 Hoover Institution, Stanford University, Okhrana-archieven, XVIb(5), 805/1916.
- 59 Katia VANDENBORRE, *La Belgique artistique [...]*.